

Csáth Géza neve az utóbbi években leginkább ifj. Brenner Józsefként hangzik el irodalomtudományi diskurzusokban, gyerekkori, saját rajzaival illusztrált naplójának kiadása kapcsán, mely kötetek 2005-ben, 2006-ban és 2007-ben

50 Szarvas Melinda

(CS)ÁTHAJLÁSOK

Lovas Ildikó *Spanyol*

menyasszony című regényének

és Csáth Géza naplójának

kapcsolódásai

jelentek meg Szabadkán.¹

E műfaj egyre bővülő szakirodalmi is hozzájárult ezen kiadványok feldolgozásához, elemzéséhez, ám ezek a szövegek műfajiságukon túl további jelentőséggel is bírnak. Írók külön kötetben megjelenő naplójának szépirodalmi jellege önmagában is izgalmas kérdés lehet, még érdekesebb azonban az, hogyha a helyzet fordított, vagyis egy eredendően szépirodalmi mű hozható kapcsolatba egy emlékirattal, illetve annak műfajával.

Lovas Ildikó, kortárs szabadkai író nő meglehetősen egyedi módon olvassa újra Csáth Géza naplóját harmadik regényében, a 2008-ban megjelent *Spanyol menyasszonyban*.²

A műben – ahogy a két korábbi Lovas-regényben is³ – két elbeszélői szólam jelenik meg, mindkettő női elbeszélő, egyikük egy fiatal, egyetemista lány, másikuk pedig egy megromlott házasságban élő asszony, Csáth Géza felesége. Dolgozatomban a regénynek ezutóbbi elbeszélői szólamát fogom vizsgálni. Olga alakja valóban leginkább Csáth Géza naplójából ismerhető, Lovas is az ott leírt eseményeket fogalmazza újra, ugyanakkor, mivel ez az újrafogalmazás Olga szemszögéből történik, a (részben⁴ a) naplók alapuló szöveg szükségszerűen erősen fikcionalizált lesz. „Az ilyesmi nem is könnyű: nem könnyű a valóságot úgy elmesélni, hogy hihető is legyen.” Az idézetben megfogalmazott írói dilemma a Lovas-regény Olga narratívájaként feltüntetett részére tűnik különösen érvényesnek: a Csáth-naplókat alapul vevő szöveg vajon mennyiben tekinthető valóságos eseményeket leírónak és mennyiben Lovas írói leleményének? Az én-elbeszélés milyen értelmezési módokat, olvasatokat tesz lehetővé, tekinthető-e Lovas regényének Csáthék házasságát bemutató kilenc fejezete Jónás Olga *fiktív önéletírásának*? A Csáth-naplók szövege és Lovas Ildikó regénye között több az áthajlás annál, hogy ez a jelenség szó nélkül hagyható legyen.

Csáth Géza naplójának műfaji értelmezése viszonylag problémamentes, a felmerülő kétségek magával a műfajjal hozhatók kapcsolatba, nem pedig

annak Csáth általi megvalósításával. A téma egyik alapvető szakirodalmát megíró Philippe Lejeune a naplót az önéletírással határos műfajnak tekinti, amely mindössze az elbeszélés visszatekintő perspektíváját nem teljesíti, amely kritériummal pedig ő az önéletírás definícióját kezdi, mely tehát „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.”⁵ Ugyanakkor a szintén Lejeune által bevezetett *önéletírói paktum* a napló esetében is érvényes, vagyis a borítón szereplő szerzői név, az elbeszélő és a szereplő azonossága fennáll. Ami még a napló meghatározásának elengedhetetlen szempontja, az a valósághoz való viszonya, a referencialitása, vagyis igazságtartama. „Aligha van oly szubjektív és oly kevésbé fikatív dolog, mint a napló.”⁶ Ami a naplóíró és az önéletíró még radikálisan megkülönbözteti, az a saját szöveghöz való viszony: utóbbi egységben gondolkodva alkothat, míg a napló vége nem ismerhető az írója számára sem.

A *Spanyol menyasszony*ban Csáth naplói (részben) mint olvasmányok jelennek meg, tárgyként, amiket a szadista férj olvastat feleségével. Különösen a gyerekkori naplók olvasása során hangsúlyos a fikcióbeli olvasás jelenének és a naplókban leírtaknak az összehasonlítása, vagyis az azzal való szembesülés, hogy Csáth Géza milyen volt és milyen lett. „[N]agyfűlű fiú komolykodó mondatait olvashattam könyvekről, időjárásról, fakutyázásról és más szórakozásról, amiket az apja megtiltott: színházba járás.” Lévén, hogy a fikcióban Csáth még él, a naplók vége, sőt az ő életének (és az olvasó Olgaéának) zárata a feleség számára értelemszerűen nem, Lovas Ildikó olvasói számára azonban ismert. Így Lovas keze is meg volt kötve bizonyos értelemben, s nem is tér ki az adott forgatókönyv elől, ír Csáth Géza Olga elleni és öngyilkos merényletéről is. Sőt, az eddigi elemzések által kizárólag a női sors metaforájának tekintett, a *Spanyol menyasszony*ban igencsak hangsúlyos július 22-ei Magdolna-nap sem (csak a bibliai, bűnös életéből megtért asszonnyal vonható, kissé didaktikus párhuzam miatt szerepel a regényben, hanem fontos tudni, hogy Csáth éppen ezen a napon követte el a merényleteit. Lovas Ildikó regénye hivatkozásokban, rejtett utalásokban nagyon gazdag, így ezt a dátumot kizárólag úgy értelmezni mint „a kegyelemmel és megbocsátással kapcsolatos spekuláció”,⁷ félrevezető, vagy legalábbis felületes megállapítás.

A Csáth-naplók megismerésének sorrendje jelentősen befolyásolhatja azok hatását, hiszen „a korai Csáth-naplókat nemcsak az életrajz s ezen belül a csáthi élet tragikus lezárulásának eléggé részletekbe menő ismeretét követően, hanem az időrendben előbb napvilágot látott későbbi naplók megököntető részleteinek ismeretében is vesszük a kezünkbe, kezdjük olvasni.”⁸

Azáltal, hogy a *Spanyol menyasszony* világában Olga még élőként ismeri a beteg Csáthot, az addig számára ismeretlen gyerekkori naplók olvasása megütközést, meglepettséget kelt, hasonlóan a jelenkori naplóolvasókhöz, akik a naplók kiadásának sorrendjének köszönhetően, nagy valószínűséggel, szintén a morfinista Csáthot ismerik először. Ezek alapján az, hogy „a napló olvasása azért kulcsfontosságú a regényben, mert Olga ezáltal nemcsak saját múltjával, saját emlékeivel szembesül, hanem rádöbben arra is, hogy férje megcsalja, válogatás nélkül közeledik a nőkhöz”, egyszerűsítő indoklásnak tűnik, hiszen a nőügyek lelepleződése mellett legalább ilyen fontos a különböző Csáth-képek egymásmellettisége, valamint az Olga olvasásával megegyező folyamatként tapasztalható jelenkori napló-befogadás.

Csáth naplóit azonban nemcsak a regényben szereplő Olga, vagy a Lovas-regényt olvasó olvas(hat)ta és ismer(het)i, hanem a regényt író Lovas Ildikó is, aki értelemszerűen a regénybeli Jónás Olga *egyik* megalkotója. Olga alakjának megrajzolásában Csáth Géza épp a naplóíró révén tekinthető Lovas társszerzőjének. A Csáth-szövegek hatása olyan meghatározó, hogy Lovas Ildikó a regény Olgáékkel foglalkozó fejezeteinek szókincsét is azokhoz alakítja: például a szeretkezés, vagy a nemi aktus leírására ő is az *áldozat* szót használja, a női nemi szervre pedig a *kehely* erősen eufemizált kifejezést. Hogy a *Spanyol menyasszony* kilenc fejezete akár *fiktív önéletrajznak* is tekinthető, azt a fejezetek megírásának módja indokolja. Lovas Ildikó Csáth naplóiból vett eseményeket fogalmaz újra, nem egyszer a datálást is meghagyva, mint 1913. augusztus 18-a, vagy július 2-a esetében. Ez alapján a Lovas-regényben leírtak referenciája is valós, a szöveg igazságtartama ezeken a helyeken vitathatatlan, köszönhetően annak, hogy egy műfajában is megkérdőjelezhetetlenül igaznak ismert, az önéletrírói paktumot is teljesítő szövegből idéz. Lovas Ildikó esetenként nem is csak *átvesz* Csáth Géza naplóiból, hanem valóban szó szerint, Csáth hangját is meghagyva *idéz*, ahogy például végrendeletét, leltárját¹⁰ is.

A szó szerinti idézeteknél gyakoribb Lovasnak az a megoldása, amikor a Csáthnál olvasható közös élményeket Olga szemszögéből meséli el. A környezet, a szereplők, az esemény megegyezik, de ami különösen érdekes, hogy a leírás is szinte ugyanazokkal a szavakkal történik. Ennek bemutatására most csak két rövidebb és egy hosszabb részt idézek, először a Csáth-naplókból, s utána ugyanazoknak az eseménynek a Lovasnál olvasható verzióját. Az első példában a szereplők azonossága mutatkozik meg: „Míg rendeltem, a kedves Sándor foglalkoztatta Olgát, és ugyancsak ő önfeláldozó módon hagyott magunkra bennünket, amikor megérkeztem. Arra gondoltam, hogy so-hase fogom tudni méltóan meghálálni ezt a jóságát.”¹¹ Ugyanez a szokás Lovasnál a következőképpen olvasható:¹² „Jóbarátjára, R. S.-re, aki mindig

készen állt arra, hogy engem lefoglaljon, amíg ő más nőkre vetette magát, nem gondol.” A második példában a regényben esetenként szükségszerűen alkalmazott függő beszédre hívnám fel a figyelmet: „Aznap el voltam keseredve Olga ellen, valami kellemetlen, kicsinyes csínytet követett el ellenem levélben. Bántott, hogy ennyi fáradtság után még mindig nem sikerült őt megtanítanom rá, hogy mit nem szabad mondani, mik azok a női fogások, amiket nálam mellőznie kellene.”¹³ Lovasnál Olga szemszögéből, korábbi párbeszédbe helyezve Csáth mondatait, így hangzik ugyanez: „Azt mondta, bántja, hogy ennyi fáradtság után még mindig nem sikerült megtanítania arra, hogy mit nem szabad mondani, mik azok a női fogások, amiket nála mellőznöm kellene.” A harmadik példa egy szeretkezésre való visszaemlékezés, a hasonlóság részletesebb megmutatása érdekében ezeket – még úgy is, hogy csak azokat a részeket írom le, melyek azonosak – hosszabban idézem. „Siettünk, és hamarosan a fenyőerdőben kutattunk megfelelő hely után. [...] Leterítettem a zöld kendőt, ő gyorsan lefeküdt, felemelve a szoknyáit. Érezte, hogy a kölcsönös, maximálisan nagy vágy feleslegessé teszi most azokat a szégyenkezéseket és tiltakozásokat, amelyeket egyébként sohase szokott elmulasztani. Elém tárult tiszta, feszes, csipkés nadrágja, jól simuló, áttört, magas harisnyája. A harisnya és nadrág határán a kétujjnyi, széles meztelen combszegmentum. A kis fűző keményen feszülő harisnyatartói azonban akadályozták a bemenetet. Ezeket tehát kikapcsoltam. [...] Ráfeküdtem és átöleltem. A nagy izgalom miatt pár pillanatig várnunk kellett, de amikor gyengéden megsimogatta a paripát, az engedelmesen ágaskodni kezdett, és a gátlások az első fricciók után csaknem teljesen megszűntek, a továbbiakban pedig végképp eltűntek.”¹⁴ A *Spanyol menyasszony*ban a következőképpen olvasható az eset: „A fenyőerdőben, míg együtt voltunk, azt éreztem, hogy a kölcsönös, maximálisan nagy vágy feleslegessé teszi azokat a szégyenkezéseket, amelyeket egyébként sohasem mulasztottam volna el. Elétártam tiszta, feszes, csipkés nadrágomat, jól simuló, áttört magas harisnyám. A harisnya és a nadrág határán a kétujjnyi széles, meztelen combom, felöltözötten a legérzékenyebb részem. A kis fűző keményen feszülő harisnyatartói akadályozták a bemenetet, ezért azokat kikapcsolta [...]. Aztán átölelt és rám feküdt, de nem tudott azonnal tovább haladni. Akkor én simogattam meg, ő pedig a nyakamba fúrta bajuszos ajkát: a piros foltocskák ekképpen keletkezett.”

A *Spanyol menyasszony* vizsgált kilenc fejezetét azért lehetne naplónak tekinteni, mert – Csáth naplójával összevetve igazoltan – valós eseményekről számol be, melyek Olga személyes életéről szólnak, az elbeszélő és a főszereplő azonos, sőt Olga elbeszélésében még a visszatekintő perspektíva

is adott, így az önéletírás műfaja is szóba jöhet. Ugyanakkor semmiképpen sem lehet megfeledezni Lovas Ildikó személyéről, aki a regénybe *belefogalmazta* ezt a naplót, vagy önéletírást. Épp a szépirodalomba ágyazottsága miatt hangsúlyoztam már a dolgozat elején is ennek a *fiktív* voltát.

54 Lovas Ildikó, ha úgy tetszik, a Csáth-naplók hiányzó felét írja meg.

A naplókban Csáth által leírt, megfigyelt Olga válik megfigyelővé, s e szempont megalkotásával Lovas megmutatja egy lehetséges változatát az Olga által megírható naplónak. „Aki olyan naplót talál ki, amelyet valamely valós személy írhatott volna (és amelyet talán meg is írt, csak elveszett), az nyilvánosan mutogatja tehetségtelenségét, képzelőereje fogyatékoságát és bizonyos tekintetben a másik ember iránti tiszteletlenségét.”¹⁵ Lovas regényét, Lejeune-nel szemben, sokkal inkább tartom egy sikeres, kiemelkedően egyedi és kreatív vállalkozásnak, mely épp azáltal emeli ki az akár lehetséges naplóról Olgát, hogy az ismert íróférfj helyett ezúttal ráirányítja a figyelmet. Abban azonban Lejeune-nek vitathatatlanul igaza van, hogy „egy ilyen szöveg csakis más forrásokból merített információk bevett vagy utánczott formákban való újrafeldolgozása”¹⁶ lehet, de ennek a szöveghasználatnak sem látom a negatív oldalát, hiszen az intertextualitás egy módjáról lehet beszélni. A Lovas-szöveg vállaltan fiktív volta pedig már a borítón is jelezve van azáltal, hogy a *regény* mint műfajmegjelölés rajta szerepel.

A borítóra kiírt, alcímként is funkcionáló sajátos kifejezés egyszerre kínálja a lányregény, valamint a regény kategóriáját is: „lány, regény”. A megadott műfajlehetőségek értelemszerűen csak úgy válhatnak valóban lehetségesekké, hogyha a regényben a szerző mindkettőnek megfelelő megoldásokat alkalmaz. Ezekben a megoldásokban érhető tetten a Genette által az intertextualitás egyik alfajának tekintett paratextualitás, amely a szöveg és a közvetlen környezete közti viszonyt jelöli.¹⁷ A kétféle műfajjelölés a két elbeszélői szólammal válik indokolttá: az elsőhöz tartozhat a lányregény, melynek kliséi a '80-as években átélt randevúk leírásánál jelennek meg, valamint azokban a részletekben, amelyekben Lovas a helyszíneket és az éveket pontosítja. Látszólag a moszkvai olimpia¹⁸ és D. T. vegyesúszó¹⁹ megemlézése is a kronotoposzok megrajzolásához járulnak hozzá, holott ezeknek az eseményeknek a felidézése során fogalmazódnak meg a lányregények naiv tartalmi szempontjai. Legerősebb közhely, amit Lovas említ, a plátói szerelem működése: „Valószínűleg beleszerettem D. T. vegyesúszó-királyba. Egészen könnyű olyan férfiba beleszeretni, akinek magasabbra lendül a lába, mint egy balettosnak. Olyan férfiba is könnyű, akinek megsérült a szeme, de olyanba sem nehéz, aki kopasz. Egyáltalán nem nehéz beleszeretni valakibe.”

Ezzel szemben Olga elbeszéléséhez a borítóról a *regény* műfajmegjelölése állna közelebb. Ez a kategória Lejeune meghatározásai alapján is elfogadhatónak tűnik, hiszen a szereplő neve nem azonos a szerzői névvel,

s önéletrírói helyett a regényírói paktum van felkínálva az olvasó számára, épp azáltal, hogy „a könyv 'fikciós' volta fel van tüntetve a borítólapon.”²⁰ Ugyanakkor Olga fejezetei esetében a lányregénnyel inkább párhuzamba állítható nőregény is szóba jöhet mint lehetséges műfaj, de Lovas nem teszi teljes mértékben érvényessé ezt az olvasatot. 55

Nőirodalom kapcsán sokat emlegetett női identitásképző szempont a tükör-szemlélet, vagyis a mindig valaki másban való öndefiníció, ez a másik pedig többnyire egy férfi. A Lovas-regényben azonban e szempontból is érdekesen alakulnak a szerepek. Brenner József-Csáth Géza esetében azt hihetné az olvasó, hogy támaszkodhat az íróról kialakult, kanonizált képre, és inkább Jónás Olga lesz az, akiről nemhogy új, hanem eleve ismereteket szerezhet. Lovas azonban ezt a várakozást felülírja, mikor a testileg-lelkileg roncs Csáth Gézát mutatattja be Olgával, az eddigiekhez képest kevésbé misztikus, és a Csáthot körül lengő zseniaura nélküli képben. „Jónás Olga személyes tragédiája nem mesélhető el Csáth nélkül, míg az irodalomtörténet és ráépülő szakralizáló kultusz sokáig elmesélhetőnek tartotta Csáth történetét Jónás Olga nélkül.”²¹ A két Csáth-kép feszültségét remekül érzékelteti a regényben több változatban is megjelenő mondat: „Nagyon féltem attól a férfitől, akihez feleségül mentem, az ország legzseniálisabb férfiája volt, noha mostanra pipaszár lábai, бүdös szája, ritkuló haja és remegő keze mindennek cáfolata lett.” Aki tehát a Lovas Ildikó-regényben új identitást kap a *másik* tükörében, az a legendás Csáth Géza, Brenner József.

Az eddigiek alapján talán úgy tűnhet, a *Spanyol menyasszony* két, élesen különváló elbeszélői hangból, két külön történetből áll, holott erről nincs szó. „A két történet mély rétege [...] nagyon is hasonló: mind a kamasz lányt, majd fiatal felnőtt nőt központba helyező történetszál, mind Jónás Olga képzeletbeli naplója leginkább a két nő identitáskeresésére helyezi a hangsúlyt.”²² Mindemellett Lovas Ildikó ezt a két világot, noha azok térben és időben is különböznek, azonos motívumok használatával a „felszínen” is gyakran egymásba játszatja. Lovas hasonló megoldásokkal él ekkor is, mint a Csáth-naplók szövegeinek megismétlésekor, ezúttal azonban önmagát idézi, saját irodalmi szerepét megketőzve ezzel, hiszen saját művét alapul véve egyszerre teremt magából *befogadót*, idézettként „elődként” pedig *szerzőt*. Bár a *Spanyol menyasszony*-ban a két élet különböző helyszíneken és időben zajlik, Lovas ugyanazokkal a környezeti elemekkel „ülteti be” a tereket: „Estéknként zenekari próbáról érkezett és várt rám a lila és sárga bársonykákkal teli parkban.” A fiatal egyetemista lány világa mellett Olgáék környezete is ugyanígy néz ki: „Elültettük a virágokat a girhes fák közé, lila és sárga bársonykákat, nehéz fejük egészen lekókadtt, szinte a földet verte.” Következő, már nem természeti adottságból

származó, vagyis ténylegesen Lovas által megalkotott közös motívum a málnaszörp készítés, ebben az esetben is lány világát idézem először: „Anyám néhány szemcsét dobott a forrásban lévő vízbe, figyeltem, ahogyan a kristályszemek oldódni kezdtek, olyan volt, mintha málnaszörp készülné,
56 csak valami tévedés folytán nem hideg, hanem forró. Éppen úgy bugyogott az apró lábaskában, mint a málnaszörp szokott, amikor a testes szódásüvegből ráspriccelik a vastag, nyúlós, ragacos és édesen illatozó szirupra a szódát.” Olga elbeszélésében a következőképpen néz ki ugyanez a kép: „Málnaszörpöt innánk. A szóda, ahogyan belespriccel a sűrű, piros szirupba, mintha füst lenne.” A két részt összekötő ismétlések bemutatásának sorát egy olyan példával zárnám, ami leginkább hasonlít a Csáth-naplók szövegeinek átfogalmazásához. A spanyol menyasszonyi ruha leírása következik: „A tarkóig zárt ruha nyakától a farcsontomig végigszórták a ruhát gombokkal, minden centire kettő fért: apróbb gombok tám nem is léteznek.” Olga kedvenc ruha darabjának leírása szó szerint megegyezik ezzel: „a fehér, csipkés, végiggombos hálóingemben bújnék ágyba, amit a férjem azért nem engedett soha, mert remegett a keze és nehezen tudta volna kigombolni, én pedig elvártam ezt tőle, rengeteg apró gomb van a hálóingen, zárt nyakától a köldökömig végigszórták a hálóruhát gombokkal, minden centire kettő fért, apróbb gombok talán nem is léteznek.” Itt már megint csak nem pusztán motívum áttemelésről van szó, hanem szövegidézésről, szövegismétlésről.

Lovas Ildikó saját regényeinek egy-egy részét gyakran egy már korábban megírt művéből, novellájából építi fel, még nagyobb szövegegységeket mozgatva így. Látható, hogy Angyalosi Gergely megállapítása, miszerint kortárs viszonyok között „műalkotás helyett korpuszról” célszerű beszélni,²³ Lovas Ildikóra is hatványozottan igaznak tűnik: ezek az idézetek már átlépi a kötetek határait az egész életművet használva az idézés tereként, s így az író saját szövegvilága teremődik meg. Ilyen például Kedves Jenő története, amit Lovas egy novellájából²⁴ másolt a *Spanyol menyasszony* című regényébe. Ha a műfajhatárok megváltozásáig nem is hatnak ki ezek a módszerek, a szövegépítkezés határaival mindenképpen kísérletezik Lovas. A Csáth-naplók ilyen, a dolgozatban bemutatott mértékű és módú idézésével pedig nemcsak kötetek, hanem életművek határait is átlépi.

Csáth Géza több vajdasági szerző számára is az elsőszámú íróelődök között, életműve pedig alapvető irodalmi hagyományként szerepel. A kortárs magyar vajdasági irodalom újraírásán alapuló művei természetesen folyamatosan árnyalják, értelmezik a róla kialakult képet, mely Csáth sokoldalúságának köszönhetően eleve nem tekinthető könnyen meghatározhatónak, vagy egyoldalúnak. Csáth Géza, illetve az ő kortárs irodalomban való szereplése ezekben a vonatkozásokban nem egyedi jelenség. Abban viszont már valószínűleg különleges az ő jelenléte, hogy esetében nemcsak a szépirodalmi,

illetve esszé- és tanulmányszövegei bizonyultak idézhető szövegbázisnak, hanem naplói is, Lovas Ildikó ugyanis részben azokat használva írta meg *Spanyol menyasszony* című regényének egyik elbeszélői szövegét. Amellett, hogy ezzel a napló műfajának fikcionalizálásával kísérletezett, az intertextualitásnak is egy érdekes, szerteágazó következményeket eredményező lehetőségét villantott fel. Írásomnak elsődleges célja az volt, hogy bemutassam, hogy két, különböző térben és időben érvényesülő narratíva között – s most lehet szó a Csáth-naplók szövege és a *Spanyol menyasszony* viszonyáról, vagy a Lovas-regényt felépítő két elbeszélői szövegről – mennyi remekül megoldott, finom és rugalmas áthajlás fedezhető fel.

¹ Ifj. Brenner József (Csáth Géza): *Napló (1897-1899)*, Életjel Kiadó, Szabadka, 2005.

U. ó.: *Napló (1900-1902)*, Életjel Kiadó, Szabadka, 2006.

U. ó.: *Napló (1903-1904)*, Életjel Kiadó, Szabadka, 2007.

U. ó.: *Napló (1906-1911)*, Életjel Kiadó, Szabadka, 2007.

² Lovas Ildikó: *Spanyol menyasszony*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008. A dolgozatban az idézeteket követő oldalszámjelölés minden esetben erre a kiadásra vonatkozik.

³ Lovas Ildikó: *Meztelenül a történetben*, Forum Kiadó, Újvidék, 2000., Lovas Ildikó: *Kijárat az Adriára*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2005.

⁴ Lovas Ildikó Csáth több Olgához írt levelét is beépíti saját regényébe, dolgozatomban azonban elsősorban a naplók szövegrészeire koncentrálok, hiszen azoknak a Lovas-regényben is hangsúlyosabb szerep jut. A *Spanyol menyasszonyban* Olga elbeszélésében megidéződik Csáth 1914. VIII. 12-én, VIII. 19-én keltezett levele is. (Csáth Géza: *Fej a pohárban, Napló és levelek 1914-1916*, Magvető Kiadó, Budapest, 1997, 239., 243.)

⁵ Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló*, L' Harmattan, Budapest, 2003, 18.

⁶ U. ó.: *A napló mint „antifikció” = Írott és olvasott identitás*, szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, L' Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008, 15.

⁷ Bánki Éva: „Nekem megbocsát az Isten?” *Újnautilus*, <http://www.ujnautilus.info/?q=node/385>

⁸ Harkai Vass Éva: *A naplóíró Csáth Géza, Hungarológiai Közlemények*, Újvidék, 2010/4. 19.

⁹ Ménesi Gábor: *Liliom és vér, Forrás*, 2008/12, 98.

¹⁰ Lovas Ildikó, i.m., 236-242, Csáth Géza: *1000 x ölel Józsi: családi levelek 1913-1919*, Életjel Kiadó, Szabadka, 2008.

¹¹ Csáth Géza: *Napló, 1912-1913*, Windsor Kiadó, Budapest, 1995.

¹² Az eset kétszer is szóba kerül a regényben, először a 138., majd a 170. oldalon. A kettő közül most a rövidebbet idézem.

¹³ Csáth Géza, i.m., 17-18.

¹⁴ U. o, i.m., 52.

¹⁵ Philippe Lejeune: *A napló mint „antifikció” = Írott és olvasott identitás*, szerk. MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, 20.

¹⁶ U.o.

¹⁷ Gérard Genette: *Transztextualitás, Helikon*, 1996/1-2.

¹⁸ 1980: Moszkvai olimpia

¹⁹ Darnyi Tamás

²⁰ Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló*, 31.

²¹ Nemes Z. Mária: *A kinnal telt ház, Holmi*, 2008/február

²² Sinka Annamária: *Történetek a Másik szemével, Forrás*, 2008/12, 101.

²³ Angyalosi Gergely: *Az intertextualitás kalandja, Helikon*, 1996/1-2.

²⁴ Lovas Ildikó: *Via del Corso*, Orpheusz Kiadó, Budapest, 2001, 190-096.